

BENGI LÁSZLÓ

Az emberi élet határai

Kosztolányi Dezső *Tengerszem* című kötetében*

Kosztolányi Dezső utolsó, ámár több mint egy évtizednyi anyagból összeállított novelláskötetében, a *Tengerszemben* szereplő írások jelentős része helyez előtérbe afféle kérdéseket, hogy hol húzódnak az emberi élet határai, avagy egyáltalán vannak-e ilyen határok, s megragadhatóak-e az embert más létezőktől elválasztó különbségek. Az elbeszélésekben gyakorta összefonódnak az emberi, illetve a nem emberhez köthető történések. Ráadásul ez a kapcsolat több esetben kevésbé vezethető vissza a nem emberi jellemzők antropomorf értelmezésére-átszínezésére, avagy fordítva: az emberi cselekvők pusztá elembertelenedésére. Ezzel szemben maga a szilárdnak hitt határokon átívelő közvetítés válik kérdésessé azáltal, ahogy a természeti létezők és események nem emberi oldalukról mutatkoznak meg: mégsem maradnak meg egy külön környezeti világnak, hanem a maguk különosságában tolnak be a szereplők életébe, és forgatják föl történetüket. Az embert megkülönböztető és kiemelő határok úgy bizonytalanodnak tehát el, hogy ez nem jár együtt emberi és nem emberi létezők összebékülésével, (vagyott vagy rémisztő) egységbe olvadásával.

A *Latin arcélek* ciklust nyitó *Paulina* szinte szajkózza az „emberek” és – kérdés, milyen viszonyban áll ezzel – „gazemberek” szavakat:

– Disznók, – sivalkodott s kibomlott vörös haja és izzott a kék szeme – disznók. Emberek, segítsetek. Emberek, én egész nap dolgozom, szegény vagyok, ártatlan, esküszöm az anyám sírjára, ártatlan. Emberek, emberek. Az emberek, akik a csöndes nyári éjszakában ballagtak, ámulva nézték a két zsoldost. Dulakodtak a lánnyal, ököllel-karddal verték. Mégse bírtak vele. Aztán fölnyalábolták, s úgy vitték.
– Dögök – üvöltötte a levegőben, kalimpálva lábaival – dögök. Öljetek meg. Gyilkoljatok. De azért kikiabálom, hogy ez a ronda, ez a kancsal, multkor a kocsmában meg akart ölelni. Gazemberek, gazemberek. Mindnyájan gazemberek. Minden zsoldos gazember. Az uratok Caesar is gazember. Caesar is gazember. Jupiter, – hadonászott a kezeivel az üres égbolt felé. (264.)¹

* A tanulmány a K 134320 számú NKFIH-pályázat támogatásával készült.

¹ A zárójelben szereplő oldalszámok az alábbi kiadásra vonatkoznak: Kosztolányi Dezső, *Tengerszem*, Budapest, Révai, 1936. A kötet öt ciklust foglal magában: *Végzet és veszély*; *Esti Kornél kalandjai*; *Egy asszony beszél*; *Latin arcélek*; *Tollrajzok*. A vizsgált kérdéskör tárgyalásának erőteljesebb mederben tartása, az egyébként szükséges kitérők elhagyása miatt döntöttem úgy, hogy a gondolatmenetet az első és a negyedik ciklus tizenöt, illetve négy novellája közül választott írásokra korlátozom. A többi rész figyelembevételére érdemben árnyalhatja az itt kirajzolódó képet, ez azonban további vizsgálódásoknak lehet majd feladata.

A címszereplő indulatos kiáltásában a „disznók” kétszeri nyomatékosítása után az „emberek” megszólítás – az 1936-os kötetkiadást tekintve – öt sor alatt négyszer fordul elő, s a következő, narratív bekezdést nyitó leírás alanyaként, tompa visszhangra emlékeztető módon még egyszer megjelenik. A „dögök” megbélyegzés kétszeri ismétlése után pedig a „gazember” szót lehet három soron belül hatszor is olvasni.

A megvádolt rabszolgalány helyzetét előtérbe állítva könnyű lélektani magyarázatát adni annak, hogy Paulina szólamának vázát egy többszörösen összetett ismétlés-lánc alkotja. Ennek indokául szolgálhat ugyanis a közvetlen fenyegetettség, a végletekig zaklatott idegállapot vagy az ennek megjelenítését célzó elbeszélői szándék. Csakhogy ez az értelmezés természetessé teszi, úgymond naturalizálva és neutralizálva megfosztja jelentőségétől a szereplői (és részben történetmondói) megszólalás módját, amikor azt a helyzetből adódó emberi – és csak ebben az emberi vonatkozásában természetes – reakciónak tekinti. Alig mutat túl ezen a megokoláson a jog és igazság rendjének kizökkenését hangsúlyozó jelképes értelmezés. Az „ember” és „gazember” szó szinte kényszeresnek ható hajtogatása ebből a távlatból a helyzet erkölcsi mérlegelésének igényét, szükségességét jelenti be. Miközben azonban Paulina kiáltása visszaállítani igyekszik a gazság és jogtalanság elítélésén alapuló különbségtételek hatályát, ezáltal – közvetett módon – meg is erősíti azt a tapasztalatot, hogy az invokált rend sérülékeny és fölfüggeszhető, hisz a történet jelenében nem mutatkozik érvényesíthetőnek.

A jószerével dadogásként ható, az egybefüggő és célratörő érveléssel szemben állandó megakadás és újrakezdés benyomását keltő sokszoros ismétlés a megszólalásban működő diszkurzív logika mechanikusságára is ráirányíthatja a figyelmet. Ahogy a nyelv permutatív működését kísérő redundancia mindinkább tautologikus önismétlésként lepleződik le, úgy válik viszonylagossá a kifejezések jelentésének rögzíthetősége. Egybehangzóan azzal, hogy a lány kiáltását a történetmondó szólamában visszhangzó „emberek” sem azt teszik, amire a rabszolgalány felszólítja őket: bármi okból is, de nem sietnek az elhurcolt szolgáló segítségére, csupán ámuldozva nézik a furcsa jelenetet. Az ember Paulina által sugallt-föltételezett képzetéhez mérten az ámuldozók jóval kevésbé tűnnek emberségesnek.

Az azonos szavak halmozása végső soron azokat a határvonalakat teszi bizonytalanná, amelyeket látszólag állít és megerősít: az emberek és gazemberek közötti erkölcsi különbséghez hasonlóan egyre inkább kétes színben tűnik föl annak magától értetődése, hogy az ember világosan kitűnnék, de legalábbis kiválnék a létezés más formái közül. A katonákat illető „disznók” megjelölés ember és állat, a valamivel későbbi „dögök” élő és halott, a lány által Caesarra is kiterjesztett gazemberség alávetett és uralkodó, végül a Jupitert is vádló, hiányos felkiáltás ember és isten elhatárolását egyaránt olyan műveleteknek mutatja, amelyek nem töretlenül fennálló és maradéktalanul biztos különbségeken nyugszanak. A nyelv Paulina kiáltásában már kevésbé a jelentéssel telített világ foglalata, hanem mindinkább a cselekvést mozgató természetes, az emberi okoskodást maga alá gyűrő indulat kifejeződése, sőt gépies

ismétlődései révén a hatalom működését is leképező mechanizmus. A bevett fogalmi elhatárolások föllazulása jószerével szükségszerűen vonja maga után, hogy a konyhalány szólama sem őrizheti meg határozott elkülönülését attól, ami ellen tiltakozik – bizonyos szempontból meg is ismétli azt.

A *Latin arcélek* másik, a *Paulinához* képest erőteljesebben esszébe forduló darabja, az *Aurelius* is éppúgy boncolgatja ártatlanság és bűnösség, végzet és szándék, morális és amorális ítélet bonyolult viszonyának, rend és erőszak feszítően kellemetlen összefüggésének kérdését, mint az emberként létezés ingatag bizonyosságának problémáját. A címszereplő császár nem azzal a kézenfekvő indokkal menti fel a komoly büntetés alól – szenátora fiának halálát okozó – katonáját, hogy baleset történt, s a fiú a körülmények szerencsétlen egybejátzásának áldozata lett (ilyesféle magyarázatokra föltehetőleg a szülőknek szánt hazugságokként gondol), hanem a zsoldos állati kegyetlenségére (és nem mellesleg ennek társadalmi-politikai funkciójára) hivatkozik, szellemi képességeinek korlátoltságára, valamint a pusztítás perverz élvezetére. Ekként olyan jellemzők és erők érvényesülését hangsúlyozza, amelyeket az emberi léttel jószerével összeegyeztethetetlennek szokás tartani: „Ez a buta állat ártatlan, mert olyan, amilyen. [...] Az erőt onnan vesszük, ahonnan lehet: a természettől. Ez az őr is a természet vak ereje. Ösztönösen kegyetlen mindenkivel, aki ellenszegül neki [...]. Bizonyára elmebeteg. Ezért oly megbízható.” (274–275.) A császár magánbeszédében egyértelműen elbizonytalanodnak és átjárhatóvá válnak az éles határok, de – legalábbis a kihagyásosan idézett rövid részletben, kevéssé figyelve épelméjűség és örület, rend és zűrzavar bajosan rögzíthető dinamikájára – megőrződni látszik a magyarázat távlatának kitüntetettsége s az értelmező hatalmi helyzete.

A *Paulinához* és az *Aureliushoz* hasonlóan a *Tengerszem* nyitó ciklusa, a *Végzet és veszély* is számos ponton megkérdőjelezi, hogy az emberi létezés akár a történetvilág síkján, akár a motivikus szerkezet összefüggései révén világosan lehatárolható, a nem emberi hatásoktól és késztetésektől függetleníthető vagy azokkal problémátlanul szembeállítható lenne. Az elbeszélésekből kirajzolódó világot főként szürke, jelentéktelen alakok népesítik be, akik üres, monoton és nemegyszer magányos életre kényszerülnek. Azonban az emberhez méltó élet és az élettelennek tetsző gépiesség kínáló szembeállítását korlátozott magyarázó erővel bír a *Végzet és veszély*ben. A novellák több esetben az emberi élettörténet olyasféle változékonyságát és váratlanságát hangsúlyozzák, amely mibenlétéből adódóan nem vezethető vissza valamiféle stabil, rögzített és kiismerhető ellentétre. Ezzel összefüggésben pedig az embert érő kihívások sem oldhatók maradéktalanul föl az életvezetés módjának, az erkölcsi felelősségnek vagy akár a világhoz való viszonyulás formájának a kérdésében. A szereplők egy részét túlon túl is jellemző önmehtagadás esetében közel sem nyilvánvaló, hogy a novellák alakjai mit is tagadnak egyáltalán meg, s ha valamit visszafojtanak magukban, azt emberi vagy állati késztetésként lehet-e inkább számba venni. Ebből adódóan az sem egyértelműen meghatározható, hogy mi az, ami a feszítő helyzetbe került hősökben fölszínre tör, amikor szétfeszítik vagy legalább megtapasztalják az

életüket gépiessé tevő kényszereket. Állati erejű ösztön és sajátosan emberi megnyilvánulás ezen a ponton gyanúsán közel kerülhet egymáshoz.

A *Feri* főszereplője, a keresztnévvel nem is rendelkező, otthon szorgosan számolni és rajzolni igyekvő Wilcsek, egyre kevésbé bírván elviselni az ablaka előtt hangoskodva játszó fiúkat, elhatalmasodó mérgében a címszereplő halálát kívánja. Ő lepődik meg legjobban, mikor gonosz óhaja – mint a sors csapása vagy az istenek bosszúja – nem sokkal később beteljesül. Wilcsek kívánságában vajon az önnön magát védelmező állat ösztöne lángolt föl? Vagy az elnyomott emberi méltóság tört elő belőle pusztító, szó szerint gyilkossá váló erővel? Netán a végzet transzcendens hatalmának szerepét öltötte egy pillanatra magára a gondolatban átkot szóró férfi? Véletlen és szükségszerű, egyidejűség és okozatiság aporetikus oszcillációja folytán Feri halála fölülírja a megszokott, lélektani olvasásmódokat. Ezt szinte szarkasztikusan emeli ki a Wilcsek által korábban érzett gyűlölet és a szülők végszavai között feszülő ellentét: „Szereti a gyerekeket. A Ferit is nagyon szerette.” (78.)

Kosztolányi egyik legtömörebben megformált történetében, a *Fürdésben* számtalan apró jellemző fölemlítése úgy eleveníti meg az alakokat, hogy az elbeszélés mód és tárgyiasága eközben radikálisan ki is vonja a szereplőket a kézenfekvő lélektani magyarázatok hatálya alól. Másként fogalmazva az élet éppúgy nem feleltethető meg lelki, érzelmi vagy értelmi folyamatoknak, mint ahogy nem fejthető föl pusztán természetes indulatok vagy végzetszerű hatások szem előtt tartása révén sem. A novellában így nemcsak a szereplők testi reakciói érdemelnek kitüntetett figyelmet, hanem test és környezet viszonyának alakulása is. Amikor az apa először dobja – még végzetes következmények nélkül – fiát a tóba, a későbbi tragédiát is előrevetíti, ahogy a víz nem a testet biztonságosan körülölelő közegként, hanem félelmetes erejében mutatkozik meg: „A víz kinyílt, aztán rejtelmes zúgással, háborogva csapódott össze fölötte.” (7.) A természet életet adni, egyszersmind összezúzni képes hatalma azonban nem antropomorf módon, hanem az embertől való – éppannyira csodálatos, mint riasztó – idegenségében jelenik meg: „A tó tündöklött, mintha millió és millió pillangó verdesné tükrét, gyémántszárnnyal. [...] Mindenütt csak a víz volt, a víz ijesztő egyformasága.” (7–8.) Ezzel szembesülve az eladdig hatalma és ereje tudatában cselekvő apa magabiztossága, sőt méltósága is megrendül, mikor a víz alatt fiát keresi: „Öklődve tápázkodott föl, mély lélekzetet vett.” (8.)

Az *Alfa* föliratú novella cím- és főszereplője, egy remekbe szabott farkaskutya, illetve Wohl Ödön gyorsíró között ellentétek és párhuzamok rendszere bontható ki. A kutya csillapíthatatlan dühvel ugatja az új lakót, aki kénytelen-kelletlen el is költözik, de nem hagyja annyiban a dolgot, s végül bosszúsomjásan megmérgezi az ebet. Ám nem csak ez teremt párhuzamot a novellában színre lépő állat és ember között: kettejük eleve valamiféle eredendő gyűlölet fűzi össze. Hiába motivált lélektanilag Wohl – egyébként személyiségétől idegen, korábbi életmódját végső soron megtagadó – kutyaigyilkos tette, s hiába motivált jelképesen Alfának, faja díszpéldányának dühe a satnya, sápadt és minden tekintetben szürkének mondott agglégénnyel

szemben, mindez csak részleges magyarázatként szolgálhat a novella történéseire. Az állat reakciója éppoly kevésbé adja meg magát a megértés számára, mint ahogy Wohl Ödön személyisége is visszahúzódik a tisztázó elemzés kísérletei elől. Innen nézve a hozzáférhetőség korlátozottsága, a belső világ föltárásának leküzdhetetlen részlegesége egyaránt lehet az emberitől olyannyira különböző állati létezés sajátossága és az ember alapvető jellemzője, méltóságának záloga. Ekképp az ember eme novellákban kérdőre fogott fogalmát illetően elhamarkodottnak tetszik az egyéniség hozzáférhetetlen magjára hivatkozni.

Az emberi létezés átjárhatóvá váló határai és kérdéssé tett mibenléte nem választható el a szövegek narratív szerveződésének sajátosságaitól, a kései Kosztolányi-novellák elbeszélői teljesítményétől. A fölvetett kérdések értelemszerűen érintkeznek a szereplők közel sem egysíkú kapcsolatrendszerével. Az *Alfa* jól érzékelhetően kipécézi Wohl végletes alkalmazkodását a fönnálló társadalmi keretekhez és elvárásokhoz, miközben az ettől nem is annyira eltérő háziasítás sajátos bírálataként is olvasható. A domesztikáció a világos hierarchia fönttartása mellett nem csekély mértékben a tágon értett háztartás igényeinek kiszolgálását tartja szem előtt. Az *Alfa* ironikusan kifordított világában ezt tükrözi a gyorsíró igencsak szolgálatkész alakja is, mint amiképp az is, hogy Wohl és Alfa bizonyos értelemben egyaránt tulajdonnak, nem pedig szuverén tulajdonosnak számítanak: „Egy ügyvéd azt magyarázta, hogy legföljebb ismeretlen tettes ellen lehetne följelentést tenni »idegen vagyron rongálása« miatt, mert a törvény az állatokon elkövetett gyilkosságot nem bünteti.” (26.)

A novellában körvonalazódó távlatoknak föltehetőleg egyikét sem lehet egyoldalúan kitüntetni vagy kizárni az értelmezésből az elnagyoltság veszélye nélkül. Miközben Alfa kívül esik, Wohl pedig a kutya megölésével – még ha tettét titokban követi is el – kilép a társadalmi együttélés jól szabályozott keretei közül, kettejük helyzete egyaránt ellentmondásosnak tetszik. Az Alfát Wohl fölé helyező tisztelet ellenére a farkaskutya családtaghoz illő megbecsültsége keveredik a polgári háztartást jellemző életvitel szabályozottságával és a gyorsíró személye által kiváltott fékezhetetlen indulat érthetetlen idegenségével. Wohl szolgálalkúsége, sőt önfeláldozása pedig nem kevésbé ösztönözhet távolságtartásra, mint ahogy addig korlátok közé kényszerített indulatainak – Alfa meggyilkolásához vezető – megnyilvánulása. A novella nehezen idealizálható képet fest a bérház kialakította-intézményesítette lakóközösségről, mely ugyanakkor nemcsak szolgálai fönttartja, tudattalanul megerősíti a szereplők életének többé-kevésbé gépies működésre szűkített, a társadalmi elvárásoknak megfelelő menetét, de valamelyest a vad indulatokat is féken próbálja tartani. Ekként az Alfát nem meggyőző egy jól, a megértő olvasás történő folyamatán kívül rögzíthető álláspont – legyen az az ember vagy az állat eleve adottnak vélt méltóságát szavatolni hivatott elgondolás – szószólójaként olvasni.

A *Motorcsónak* hősének, Bercinek egyetlen vágya a cím megjelölte jármű birtoklása. Amikor sikerrel beteljesíti e megmagyarázhatatlan, a többi szereplőben erős megütközést keltő vágyát, Berci megtalálja a teljes boldogságot. Alakja ezáltal kettős

fénytörésben jelenik meg. Egyfelől a *Végzet és veszély* ciklus ama szereplőinek sorát gyarapítja, akikkel nemigen történik semmi. Már gyerekkorában „jelentéktelen fiúcska volt, mindig szótalan [...]”. A háborúban nem sebesült meg, nem esett fogságba, nem is tüntette ki magát, hanem épen és szépen hazajött”. (42.) Ugyan nem agglegény, ám felesége „se-hal se-hús”, aki „egyre-másra hozta a világra a gyermekeket, minden évben egyet-egyet”. (42.) Állást Berci segédkönyvelőként szerez, amelyet kötelességtudóan lát el: „Buzgó hivatalnok volt, lelkiismeretes, pontos.” (42.) Másrésről viszont alakját kezdettől körüllegi valamilyen följejtethetlen titok is. Már „mindig szótalan” gyerekként is olyan, „mint akinek valami titka van, de nem beszélne róla a világ minden kincséért sem”. Feleségét „nem tudni miért és hogyan” vette el (42.). Külsője alapján „ki sejtette róla”, hogy „háromgyermekes családapa”? Munkáját tekintve „reggeltől-estig olyan fizetésért robotolt, melyet leírni is veszedelmes, mert néhány munkaadó még vérszemet kaphatna tőle”. (43.) A család anyagi viszonyait illetően pedig az elbeszélő úgy nyilatkozik: „Hogy a mosónő támogatta-e a fiát, vagy a fia a mosónőt, az olyan rejtély, melyet nem az én feladatom eldönteni.” (43.)

A novella felvezetését a narrátor némiképp meglepő összefoglalással zárja: „Bercit – amint említettem – régóta ösmertem, tegeztem is, de nem igen tudtam, hogy mi lakozik benne. Beszélni is alig beszéltem vele. Voltaképp még a hangját se hallottam.” (44.) Míg a bevezető szakaszok nehezen elvéthető iróniája Berci alakját némiképp hihetlenné, valóságatlenné teszi, közben egyre markánsabb tónust és egyéni karaktert kölcsönöz az elbeszélői hangnak. Ebből adódóan viszont a rejtély, a titok, a hozzáférhetetlenség a *Motorcsónak*ban nem annyira a történet valamifajta tanulsága, sokkal inkább az én-elbeszélő helyzetbe való belebonyolódásának kezdete. A legutóbb idézett sorok nyomán a szótlanság nemcsak Berci személyiségéből következhet, hanem abból fakadó érzés is lehet, hogy a főszereplőnek és a történetmondónak meglehetősen fölszínes a kapcsolata. A tévedés lehetőségének gyanúja az elbeszélőt is ironikus fénytörésbe állítja, a megértés korlátainak és nehézségeinek ismételtése révén egymás közelébe sodorva hozzáférhetetlenség és megbízhatatlanság tapasztalatát. A *Motorcsónak*ban az egymást váltó, egymással vetélkedő szólamok a szöveg tétjét s ezen keresztül az emberi élet sajátosságát nem annyira egy hozzáférhetetlen igazság jegyében, mint inkább kockára tehető részigazságok összjátéka révén teszik elgondolhatóvá. Ekként az elbeszélés határt szab az egynemű lélektani magyarázatok és az áttetsző motivikus megfejtések érvényesíthetőségének.

A *Paulina* a konyhalány és a katonák összetűzésének jelenetét követően egy bölcs és egy költő már-már allegóriába hajló beszélgetésével ér véget. Míg a bölcs nevéstégesnek, a költő fölségesnek ítéli az igazságáért „jajveszékélő néember” (264.) indulatát. A két férfi jól érzékelhetően elbeszél egymás mellett, mint ahogy elvont síkon folyó elmélkedésük elvét Paulina segítségért esdő kétségbeesését is. A költő sem az esendő embert látja, hanem indulatról, kicsinységet meghaladó haragról, hatalmasságról és igazságról szónokol, ezáltal önmagától eltávolítva s fogalmilag általánosítva a lány alakját: „Az igazság az utcán ment és ordított. [...] Róla gondolkozunk. Az igazságról.”

(265.) Így végül is nem az az érdekes, mi fog történni a lánnyal, Paulinával, hanem a róla leválasztott, személyétől és egyéniségétől megfosztott hatása. Olyannyira, hogy ennek mintegy folyományaként a költő novellát záró – frázisként is szolgáló, ezáltal újfent a nyelv repetitív-mechanikus működésére emlékeztető – szavai már nem is a jelenet emberhez kapcsolódó következményeit hangsúlyozzák, hanem általános, háttérrel és tárgyias vonatkozásait: „Ez is valami.” (265.)

A *Paulina* zárzata nem csak arra hívja fel a figyelmet, hogy az abban szereplő költőt tévedés lenne az író szócsövének tartani, némiképp érzéketlennek bizonyuló vélekedésében pedig a fölvetett kérdések minden szempontból megnyugtató rendezését látni. Az írás befejezése arra is rámutat, hogy a *Tengerszem* az emberre irányuló – a kötetben többé-kevésbé rejtetten végigvonuló – kérdést egy olyan világ keretei között értelmezi, amelyben az emberi és nem emberi vonások és történések számos szállal elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz. Más szóval a kérdés nem válaszolható meg pusztán az emberi élet jelenségeiből kiindulva. A Kosztolányi-novellák persze nem egy ember nélküli világban játszódnak, s nem is elsősorban olyanban, ahol az emberben húzódozó, ott felismerhető másik képezi az értelmezés mind nehezebben kiiktatható viszonyítási pontját, hanem olyanban, amelynek keretei között az ember nem elkülönítetten és nem elkülöníthetően éli le napjait.

BENGI LÁSZLÓ
egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem
bengi.laszlo@btk.elte.hu

The Boundaries of Human Life in Dezső Kosztolányi's Tengerszem

Abstract: The last collection of short stories by Dezső Kosztolányi, *Tengerszem* (Mountain Lake, 1936), repeatedly raises the question of where the boundaries of human life are and how human beings can be defined. In the context of natural affects and mechanical existence, the book questions the privileged position commonly attributed to humanity. As human and non-human actors often intertwine in the narratives, life can only be understood as part of a complex constellation. Consequently, the structure of the short stories involves different perspectives, which also serves to develop a critical approach to the homogeneous interpretations of human dignity.

Keywords: Dezső Kosztolányi, *Tengerszem*, human life, narrative perspectives

DOI: 10.37415/studia/2023/1-2/4-10.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)